

ברכה ראשונה בספר תורה מכוסה או גלוי

הרב אהרן קאפח

משה רבנו תיקן להם לישראל לקרות בתורה בשבת ובשני ובחמישי בשחרית, ועזרא תיקן להם לקרות בתורה במנחת שבת. טעם הקריאה לפי תקנת משה רבנו, כדי שלא יהיו שלושה ימים בלא תורה, וטעם הקריאה לפי תקנת עזרא, משום יושבי קרנות, שאינם באים לבית הכנסת במנחת שבת לשמוע את דרשת החכם,¹ והיא ניתקנה רק מתוך רצון למשכם לבית המדרש.

בימות עזרא עיקר התקנה היה שמי שעולה לקרוא ראשון בירך ברכה ראשונה, ומי שעלה שביעי או משלים, בירך ברכה אחרונה בלבד. נמצא שרק חלק מן הקוראים בירכו תחילה וסוף.

מיום שניתקנה התקנה שכל העולה מברך לפני הקריאה ולאחריה, נקבעה הלכה ברורה מהו הסדר. מעיקרא לא חשבתי לעסוק בנושא כה פשוט, שהוא כביעתא בכותחא, אך מאחר שראיתי שרבים משתבשים בעניין זה מחמת שהם אדוקים בגישה שאינה תלמודית או ליתר דיוק בגישה שנדחתה כבר בתלמוד, ולא כהלכה שנפסקה, שאין עוררין עליה,² וגרוע מזה: פעמים הרבה נוהגים כמנהג ההמוניים, כפי שראוים בהנהגתם, מבלי לחקור ולדרוש אחר מעשיהם,³ אמרתי שראוי לעיין שוב בדרך הראויה ובמעשה אשר ראוי שיעשו ורווח להם. נפנה למקורות.

מקור הדין בתלמוד

נאמר בכרייתא (מגילה לב ע"א):

- 1 רמב"ם, הלכות תפילה, פרק יב, הלכה א. וראה אות א.
- 2 לא רק שאין עליה עוררין, אלא שהשתמשו במינוח לשוני שאינו מצוי בכל מקום שנפסקה הלכה: "הלכה פותח ורואה מברך וקורא", כדי לחזק את הדעה.
- 3 אין הדבר דומה למה שאמרו בירושלמי: "הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה היאך הצבור נוהג ונהוג" (מעשר שני, פרק ה, הלכה ב). והשווה לבבלי: "הלכתא מאי? אמר ליה: פוק חזי מאי עמא דבר" (ברכות מה ע"א). ואילו כאן, לא רק שאין הלכה רופפת, אלא היא כראי מוצק חזק. אמנם מצינו שגם בהלכה ברורה ופשוטה, נקטו חלק מן הפוסקים על פי "פוק חזי מאי עמא דבר". עיין למשל ר' מסעוד חי רקח (איזמיר ת"ן [1690] - טריפולי תקכ"ח [1768]), בפירושו "מעשה רקח" (ונציה תק"ב [1742]), דפוס צילום ירושלים תשל"ו), שפסק שאישה יוצאת ידי חובתה בקריאת המגילה ומוציאה אחרים: "ומה גם דאין דרך הנשים שיקראו הם המגילה, אלא סומכים על האנשים, ופוק חזי מאי עמא דבר, וכ"פ הרב"י (=וכן פסק הרב בית יוסף) שם" (הלכות מגילה, פרק א, הלכה א = דף רעג ע"ב). כל זאת משום שהמציאות ההלכתית לא תורגמה לחיי המעשה.

ת"ר: פותח ורואה, גולל ומברך, וחוזר ופותח וקורא. דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: פותח ורואה, ומברך וקורא. מאי טעמא דרבי מאיר? כדעולא. דאמר עולא: מפני מה אמרו: הקורא בתורה לא יסייע למתורגמן? כדי שלא יאמרו: תרגום כתוב בתורה. הכא נמי כדי שלא יאמרו ברכות כתובין בתורה. ורבי יהודה? תרגום איכא למטעי, ברכות ליכא למטעי. אמר רבי זירא אמר רב מתנה: הלכה - פותח ורואה, ומברך וקורא. ולימא הלכה כר' יהודה, משום דאפכי להו.

כאמור, ברייתא זו עוסקת בדיני ברכות התורה שלפניה ושל אחריה. ענייננו הסדר הנוהג בברכה הראשונה, שנחלקו עליה ר' מאיר ור' יהודה. לדעת ר' מאיר, המוזמן לקרוא בתורה מגלה את מקום הקריאה, מזהה את מקום התחלת חלקו בקריאה, גולל את הספר ומכסה את מקום הקריאה, מברך ברכה ראשונה, ואחר כך חוזר ומגלה את מקום הקריאה וקורא. על השאלה: מהו היסוד להוראת ר' מאיר? אמרו שהוא נסמך על דברי עולא. וטעמו של עולא ממקום אחר, שלא יסייע הקורא בתורה למתורגמן, כדי שלא יאמרו שהתרגום כתוב בתורה, שהרי הציבור רואה שהקורא בתורה עושה שתי פעולות, קורא את חלקו ומסייע למתורגמן כאחת. בעקבות זאת, הבינו בתלמוד בדרך של גזרה שווה שעצם התבוננותו של הקורא בספר התורה הפתוח תוך כדי אמירת הברכה הראשונה, עשוי לגרום לרואה להסיק שהברכה כתובה בתורה.

לעומת זאת, ר' יהודה סבור שהקורא מגלה את מקום הקריאה ומברך מיד ברכה ראשונה מבלי לעשות פעולה אחרת, כגון להסיט את מבטו מן הספר. ואף כאן שאלו לטעמו ולהוראתו של ר' יהודה: מדוע לא חש להוראת ר' מאיר ולמסקנה מה הביאו אליה, ותירצו: "תרגום איכא למטעי, ברכות ליכא למטעי". מאחר שמתרגמים כל פסוק, יאמרו שספר תורה כתוב מקרא ותרגום, אבל הברכה, שהיא רק לפני הקריאה, אין חשש לזה. והייתי מוסיף טעם משלי: הרי ידוע שבזמן חכמי התלמוד, וכל שכן בתקופת המשנה, שבה יסוד המחלוקת, עדיין לא היו סדר וחלוקה קבועים לקריאה,⁴ האם כל סופר וסופר בזמן כתיבת הספר יעתיק נוסח הברכה לפני כל סדר וכל מברך שהוא מורגל בו? הרי ידוע שאין כל תחילת מברך או סדר במקומו של סופר פלוני, תחילת מברך או סדר במקומו של סופר אלמוני. נמצא שנתת דבריך לשיעורין ויתקבל בליל של סגנונות בספר תורה.

והנה רש"י, ד"ה איכא למטעי, בהסבירו את טעמו של ר' מאיר, אומר: "ואומר תרגום כתוב בתורה, ואתו למיכתב תרגום בתורה". מובן מדבריו שהוא חושש מפני סופרים העלולים להוסיף על המקרא את התרגום בשעה שהם כותבים ספר תורה. ובד"ה אבל ברכות, שבא בו הסברו של ר' יהודה, נאמר: "הכל יודעין שאין ברכות כתובות בתורה". לכן אין חשש שיכין מאן דהוא שהברכות כתובות בה.

4 עיין מאמרי "קרח וחצי חקת - חצי חקת בלק", בספרי מנחת אהרן, ירושלים תשס"ז, עמ' 88-95.

לכן, מסקנת התלמוד להלכה היא: "אמר ר' זירא, אמר רב מתנה: הלכה. פותח ורואה, ומברך וקורא". ואתיא כר' יהודה.

הוראת הפוסקים הקדמונים

רב סעדיה גאון,⁵ אומר בסידורו,⁶ בדיני קריאת התורה:

ולא יפתח בברכו עד שיראה את הפסוק שממנו יתחיל, ולא יברך את הברכה הראשונה אלא כשהספר פתוח בידו. ולא יברך את הברכה האחרונה עד שיכסה את הספר. (ההדרגה שלי - א"ק).

וכן ציין הרי"ף בפירושו לפרק בני העיר (יא ע"ב מדפי הרי"ף), כשהביא את מחלוקת ר' מאיר ור' יהודה, ואמר על הוראת ר' יהודה: "וכן הלכתא". וכתב הר"ן: "וקי"ל הכי". ובעקבות הרי"ף דרך הרא"ש על אתר, אות יא. וכן הוא גם ב"סידור ע"פ הגאונים",⁷ לר' שלמה ברבי נתן מסג' למאסה,⁸ האומר:

ולא יברך עד שיפתח הספר ויראה המקום היכן שיתחיל בו, ולאחר שקורא, סוגר הספר ומברך.

משמע מדבריו שלאחר שראה, בירך וקרא, ורק בסוף קריאתו כיסה את הספר ובירך ברכה אחרונה.

דעת הרמב"ם מרן בשולחן ערוך וביאורי מפרשיהם

ואכן כך פסק הרמב"ם:

כל אחד ואחד מן הקורין פותח ספר תורה ומביט במקום שהוא קורא בו, ואחר כך אומר ברכו [וכאן מובא נוסח הברכה], ואחר כך קורא עד שישלים לקרות, וגולל הספר ומברך.⁹

ובעקבותיו פסק מרן:

- 5 פיוס, מצרים ד'תרמ"ב (882) - סורא, בבל, ד'תש"ב (942).
- 6 מהדורת דודזון, אסף, יואל, ירושלים תש"א, עמ' שנט-שס. את סגנון רס"ג העתיק ר' דוד אבודרהם (סיביליה שבספרד, שנת ה'ק' [1340] לערך - המאה הי"ד, בספר אבודרהם השלם: "וכתב רבינו סעדיה שאין לקורא לומר ברכו עד שיראה הפסוק שמתחיל בו, וצריך לברך ברכה ראשונה וספר תורה פתוח לא סתום, וברכה אחרונה לא יברך אותה עד שיגלול הספר, לא כשיהיה פתוח" (ירושלים תשכ"ג, דיני קריאת התורה, עמ' קלב-קלג). יובא להלן בשיטת בית יוסף.
- 7 מהדורת ר"ש חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' קצט.
- 8 בן העיר סג' למאסה שבדרום מערב מרוקו. חי בדור שלאחר הרי"ף ולפני הרמב"ם (בתחילת המאה הי"ב).
- 9 הלכות תפילה, פרק יב, הלכה ה.

כל הקורין מברכים לפניה ולאחריה, ופותח הספר קודם שיברך, ורואה הפסוק שצריך להתחיל בו, ואחר כך יברך. ולאחר שקרא, גולל ומברך.¹⁰

הראנו לדעת ולמדנו בלשונות רבנו ומרן שפסקם ברור בעקבות דינא דתלמודא, ומנסחי ההוראות ופוסקי ההלכה בעקבותיו, כגון רס"ג והרי"ף, שאין לברך ברכה ראשונה כשהספר גלול, או לפי מנהגינו מכוסה במטפחת, אלא עד שיראה את מקום הקריאה כל זמן שמברך את הברכה הראשונה.

מו"ר הגר"י קאפח זלה"ה, בפירושו ללשונות רבנו, לאחר שהעתיק את לשון התלמוד ורס"ג, אומר:

וכך הוא מנהגנו, פותח ורואה ומביט¹¹ כל שעת הברכה על הפסוק שהוא צריך להתחיל, וכשגומר הצבור אמן מתחיל לקרוא. ולפני ברכה אחרונה מכסין את הספר ואין גוללין. ואין לכסות את התורה בשעת ברכה ראשונה, דבהדיא נפסקה הלכה כר' יהודה. וכמה קשה הדבר בעיני מי שרגיל כשטת הש"ס והגאונים ורבנו כאשר רואה אותם המחזירים פניהם מן התורה או עוצם עיניו מראות בתורה. ובכל סדורי תימן העתיקים כשטת חז"ל, פותח ורואה ומביט ומברך וקורא (ההדגשה שלי - א"ק).

והנה רבנו מנוח,¹² ב"ספר המנוחה",¹³ על לשונות רבנו, מביא טעם שאינו נזכר בדברי המפרשים שלפנינו, ואומר:

ואחר שב[ירך לפני]¹⁴ קריאתו, אין צריך לגלול ס"ת. אלא מברך וס"ת פְּרָשָׁה לפניו, [ולא חיישינן]¹⁵ דלימרו ברכות כתובות בתורה. ותו, שהרי כל דבר שמברך עליו צריך שיהיה מצוי לפניו בשעת הברכה.

כאמור, הטעם הנוסף שהעלה רבנו מנוח הוא: כל דבר שמברך עליו, צריך שיהא מצוי לפניו בשעת ברכה. והעיר עליו ר"א הורביץ (שם, בהערה 42) שלא מצא חבר לרבנו מנוח. ואכן, טעמו דחוק מעט, שהרי הספר מצוי לפני הקורא, וכיסויו אינו מעיד על היעדרו, ושמא כוונתו שעצם מקום הקריאה גלול או מכוסה יש בה כדי ללמד שאין הדבר מצוי

10 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן קלט, סעיף ד.

11 מו"ר נקט כלשון התכלאל הקדום. ושמא כפל הלשון, "ומביט ורואה", יש בו כדי לרמוז להגדרות רבנו בספר מורה הנבוכים (חלק א, פרק ד), אף על פי שהגדרותיהן והשאלותיהן של "ראה", "הביט" ו"חזה" במשמעותן הראשונית מתאימות להמון העם, "על ראיית העין", ואילו "להשגת השכל", מתאים רק למעטים. והשווה מה שכתב רבנו שם בחלק ג, פרק נא, ד"ה הערה (למורמים מעם). ואילו בתשובה, סימן רסא, דיבר אל המוני העם. ועיין עוד מה שכתב מו"ר: הלכות קריית שמע, פרק ב, הלכה א, אות א; שם, פרק ד, הלכה ז, אות טז; הלכות תפילה, פרק ד, הלכה טז, אות מו, ובפרט בעמ' קנ, טור א, ד"ה וכאן מדבר רבנו.

12 חי כנראה בנרבונה שבפרובאנס, מחוז בדרום מזרח צרפת של ימינו, במחציתה הראשונה של המאה הי"ד.

13 מהדורת ר"א הורביץ, ירושלים תש"ל, עמ' קעו.

14 הערת המהדיר: "מטושטש, ואולי צ"ל: שברך לפני" (הערה 39).

15 הערת המהדיר: "מטושטש, וצריך להשלים: ולא חיישינן" (הערה 40).

אצלו בשעת ברכה. מכל מקום, יש להתחקות אחר טעם זה ולראות היש לו מקור או שמא הוא סברא דנפשיה על פי מה שפסק הרמב"ם (הלכות ברכות, פרק ד, הלכה י): "אין מברכין על אוכל מכל האוכלין ולא על משקה מכל המשקין, עד שיבא לפניו".

וכבר האריך הרב "מעשה רקח" בסיכום השיטות, בפרט דעת התוספות במגילה, וישוב לשון רבנו בעניין גלילת הספר בזמן הברכה האחרונה.

מנהג חכמי אשכנז ודיון בפוסקים האחרונים

נראה שהראשון מבעלי ספרי המנהגים והפסק שנסמכים עליו מי שמכסים את הספר או גוללים אותו בזמן הברכה הראשונה הוא ה"כל בו"¹⁶, שהיה מן הראשונים¹⁷, האומר:

ועומד הקורא, ופותח הספר לראות מה יקרא בו, וגוללו, ומברך. יש אומרים שלא יגלול אותו, אלא פותח ורואה ומברך. וכן דעת הר"מ ז"ל [=הרמב"ם]. ויש אומרים שיש לו להפך פניו,¹⁸ שלא יראה כאילו הברכות כתובות (בתוכה) [בתורה].

שלוש דעות יש בו ב"כל בו": דעת ר' מאיר, המובאת לעיל; דעת ר' יהודה, שנפסקה להלכה, והיא גם דעת הרמב"ם; דעה חדשה, שיהפוך הקורא את פניו, כדי שלא יראה לציבור כאילו הוא מברך מן הכתב, שהוא למעשה החשש שחשו לו התוספות. אך נשאלת השאלה אם אמנם זו דעתו של "כל בו", שיש לכסות את הספר או לגלול אותו, ואף להפוך את הפנים, או שמא הוא מציג שלוש דעות שהן שתיים - לכסות, לגלול ולהפוך פניו, וכל קורא יבחר לעצמו את השיטה שהוא מעדיף, או שמא מה שכתב בדעה הראשונה היא להלכה אליבא דידיה? גם על מה שמציע בשם יש אומרים, שיהפוך הקורא את פניו, מה טעם בהפיכת הפנים, שהרי הספר מכוסה, ונמצא שזה מנהג דומה למנהג שאין להסתכל בפני הכוהנים, אף על פי שפניהם מכוסות בטלית. אך גם בזאת לא ידענו מה דעתו בפירוש, שהרי בהמשך דבריו הוא אומר (עמ' שפו):

ואין הקורא רשאי לברך קודם שיפתח ספר תורה ויביט במקום שיקרא בו, ואחר כך מברך וקורא.

נראה מלשונו בבירור שהוא פוסק כהלכה שנקבעה בתלמוד, והיאך נכלכל זה לעומת זה? אמור מעתה. הפוסקים שציינו לדבריו, כגון הרמ"א, לא העלו את הדעה הנוספת

16 מהדורת ר"ד אברהם, ירושלים ניסן תשס"ז.

17 שהוא למעשה לפי מקצת דעות מהדורה קמא של ספר "ארחות חיים", לר' אהרן הכהן מלוניל, מחכמי צרפת וספרד בסוף המאה הי"ג ומחציתה הראשונה של המאה הי"ד.

18 עיין משנה ברורה המערער על הוראה זו בשם מי שקדמו. וזה לשונו: "מיהו יש אחרונים שכתבו דהפיכת פניו אינו נכון, דמראה עצמו כאלו אינו מברך על מה שיקרא, רק על מידי אחרינא, דהא מסלק פניו ממנו. ויותר טוב להעצים עיניו שלא להסתכל בס"ת בשעת ברכה" (סימן קלט, ס"ק יט). אמנם מסקנתו אינה עולה בקנה אחד עם הדין הפשוט, כדלקמן בדבריו של הגאון ר"י עמדין לעניין נשיאות כפיים.

הבאה ב"כל בו", שהיא למעשה הלכת התלמוד, במיוחד לאור העובדה שלא העיר ולא הציע כאן הצעת אזהרה למברך שיכסה את פניו או יהפוך אותן.

הטור מביא בתחילת דבריו את העיקרון שאסור לברך סתם קודם שיראה את מקום הקריאה. וזה לשונו (סימן קלט): "ופותח הספר קודם שיברך, ואח"כ יברך". לאחר מכן ציין למחלוקת ר' מאיר ור' יהודה, וסיים: "והלכה כרבי יהודה", כמסקנת התלמוד וכלשון הרי"ף ואביו הרא"ש. וראה שבית יוסף, ד"ה כתב הכלבו, הראה פנים לדעת ר' מאיר, ואילו ההלכה שנפסקה בתלמוד מזכירה בשם "יש אומרים". דהיינו: את ההוראה הדחוייה עשה עיקר, ואת ההלכה הפסוקה עשה דעה נוספת. אמנם לא יכול היה לדחות את ההלכה לגמרי, אך ציין להוראה חדשה שאינה בתלמוד, שמוכן ממנה שבעל ההוראה שקדמו חש לדבר שלא חשו לו במסקנת התלמוד. ולעניין הפיכת הפנים מן הספר, הוראה יראה שלא כתב לכסות את הספר או לגלול אותו כמנהגו. אמנם המנהג להפוך את הפנים מן הספר תמוהה, שהרי רק השונא הופך את פניו כדי שלא להביט בפני שונאו, כלשון הגאון ר"י עמדין,¹⁹ בדברו על ההמונים ההופכים את פניהם בשעת ברכת כוהנים. וזה לשונו:²⁰

בנוהג שבעולם נראה שאין כן דרך המברך בעין יפה ללוט פניו (ודוגמא לדבר, כוס של ברכה, שאחד מעשרה הדברים שנאמרו בו (ברכות נא א) הוא שנותן עיניו בו. דוק] ואם טוב עין הוא יברך, הא ודאי יש לראות העין, מבוא בברכה, כמו שיש להזהר בהפך, מרע עין (השונא אינו יכול להסתכל בפני שונאו, כענין שכתוב [מלכים ב, ג יד] אם אביט אליך ואם אראך, וכן רבים)... וכמו כן אין נאה למתברך להסתיר פניו מן המברך ולכסותו בעת קבלת ברכתו.²¹

ולזה כיוון מו"ר הגר"י קאפח כשכתב "וכמה קשה הדבר...", שהובא לעיל, ברמזו לשיטה הכתובה ב"כל בו", שהרי ידוע שספר התורה מלא ברכת השם, כמו שכתב בפירושו להלכות שופר (פרק ג, הלכה יא, אות יט):

19 אלטונה, גרמניה, ה'תנ"ז (1697) - ה'תקל"ו (1776).

20 מור וקציעה, ירושלים תשנ"ו, עמ' קנב.

21 השווה הגר"י קאפח, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א, עמ' 146, הערה 24, המביא מנהג נשים הרות או מניקות כששומעות את ההכרזה "שבע" "שבע", דהיינו שבע ברכות, להפוך את פניהן אל הקיר כדי שלא יראו את כוס שבע הברכות הנמסר מן החתן לכלה, ו"טעמן ונמוקן" עמהן, והוסיף שזקנו, מו"ר הישיש הגאון מהר"י קאפח, נלחם בחריפות באמונות הבל אלה, עד שבטלו. ושמעתי מאמי הורתי נע"ג שאביה, זקני הגאון מהר"י יצחק הלוי, היה מלגלג על מנהג זה והיה מרים קולו ואומר: "אלו שבע ברכות, שבע ברכות", וחוזר על דבריו כמה פעמים כדי להביע את מורת רוחו ממעשיהן. וראה דברי הרה"ג שלום קורח, בדברו על אמונות הבל מעין אלה ואומר: "ואף שיחת נשים זקינות וגוזמותם מצאו חן בעיניהם ויקרבו בשתי ידיים ויחשבו יתר מגופי התורה שאסור לעבור עליהם" (אגרת בוכים, בית-שמש תשכ"ג, עמ' טז). לומר לך שאף אנשים היו עושים מעשי נשים. והשווה דברי הראב"ד בתשובותיו, מהדורת הגר"י קאפח, ירושלים תשכ"ד, סימן פד וסימן קיא, ומה שכתב בשמו רבנו מנוח ללשונות הרמב"ם, בהלכות חמץ ומצה, פרק ג הלכה ו, ד"ה וכתב הראב"ד.

ופעם אמר מאן דהו טעם זה: "מקבל את המלא ומחזיר את הריקן" (פסחים סד ע"א), ושתקו אחד מרבני תימן בנויפה דחלילה לומר על ס"ת ריקן, כי מלא ברכת ה' הוא.

הרמ"א, בהגהתו לסימן קלט ס"ד, הביא את הוראת "כל בו" הידועה (מלבד זו שאינה ידועה והתואמת לדין התלמוד), אך גם הוא מבלי לומר שיש לכסות את הספר או לגלול אותו. וזה לשונו:

ובשעה שמברך ברכה ראשונה יהפוך פניו על הצד, שלא יהא נראה כמברך מן התורה (כל בו). ונראה לי דיהפוך פניו לצד שמאלו.

הפיכת הפנים לצד שמאל, שכתב בהוראתו האחרונה, היא למעשה סברתו. וזה לשונו:

ונ"ל [=ונראה לי] דיש להפך הפנים לצד שמאל כמו בעושה שלום, דמהפך פניו לצד שמאל תחילה.

הראינו לדעת שכל השיטות שדחו הלכה פסוקה נמשכות אחרי מנהגים מאוחרים שאין להם אחיזה בסדרם של אבות וחכמים ראשונים. ועיין בדברי ר' יואל סירקיס,²² בספרו "בית חדש" על לשונות הטור, ד"ה ופותח הספר, שלאחר שציין את המחלוקת בין ר' מאיר ור' יהודה, העלה את שיטת התוספות, "ולכתחילה הוא גוללו וסותמו קודם שיברך, כדי שלא יאמרו ההמון שהברכות כתובות בו. אבל בדיעבד אין לחוש שהרי לא שכיחי עמי הארץ כל כך עתה" (מגילה לב ע"א, ד"ה וגוללו), ועשו לכאורה פשרה כדי להחזיק בסברת ר' יהודה, לפחות זו האחרונה: "אבל לאחר שקרא בו ודאי צריך לגוללו קודם שיברך כר' יהודה".²³ ואף על פי שר' יהודה לא אמר במפורש בסוגיה שלפנינו שצריך לגלול את הספר בסוף הקריאה לפני הברכה האחרונה, הדבר נלמד ממה שנאמר שם, "דאפכי להו". דהיינו, המוקדם של ר' מאיר, שהוא למעשה המאוחר של ר' יהודה, אך אינו המוקדם שלו הוא גם המאוחר של ר' מאיר. כלומר ר' מאיר אומר מצריך לכסות את ספר התורה בברכה הראשונה ובברכה האחרונה,²⁴ ואילו ר' יהודה מצריך לכסותו רק בברכה האחרונה, כמו שנפסק להלכה: "עד שישלים לקרות, וגולל הספר ומברך".

22 לובלין שכ"א – 1561, קראקוב ת' – 1640.

23 בעין משפט ובנר מצוה, העיר: "יש מגיזין שצ"ל אפילו לר' יהודה. עיין בקיקיון דיונה". וכבר העיר על זה הרב מעשה רוקח בפירושו ללשונות רבנו בהלכה, וכתב על דברי התוספות, שכתבו "בסוף דבריהם דברים קשים הרבה", והפנה לדברי מהרש"א, שכתב על מסקנתם: "לא ידענא היכא יצא להם דר' יהודה אית ליה לפלוגי בין קודם שקרא לאחר שקרא, כדמשמע מדבריהם. ושוב ראיתי שגם הרמב"ם פ"ב מהלכות תפלה פסק בלאחר שקרא דגוללו קודם שיברך. וכתב הכ"מ שם דאיתא הכי במ"ס [=במסכת סופרים, פרק יג, הלכה ח], וניסה לתרץ את שיטתם: "ואולי מ"ש התוס' כר' יהודה דמשמע דלא כר"מ, היינו למאי דאפכי ליה. ור"י אית ליה דגולל קודם שקרא ולאחר שקרא, והלכה כרבי יהודה לגבי ר"מ, אלא דהשתא אין לחוש בדיעבד דלא שכיחי ע"ה. ובוה יתיישבו קצת מהקושיות. וצ"ע". עיין שם.

24 אף על פי שלא נתבררה דעתו כמוהו כר' יהודה לעניין ברכה אחרונה, הסברה פשוטה שכשם שחששנו בראשונה שמא ברכה כתובה, אף באחרונה, ודיוק הלשון ברכות לשון רבים.

עוד למדנו מדבריהם שאף מי שעשו מנהג זה הלכה שאין לעבור עליה, הרי ש"בדיעבד", אליבא דשיטתם, אין לחוש למי שמברך והספר פתוח, משום שאין הרבה עמי הארץ.

עוד עולה משם שלאחר שסיים את קריאתו בתורה, צריך לגלול את הספר (ומנהגנו לכסותו) קודם הברכה. והטעם לדבר, שבזאת מורה שסיים לקרוא בו, וכמו שפסק רבנו.

בהמשך דבריו מביא "בית חדש" את דברי מהרש"ל, ר' שלמה לוריא²⁵:

לא דמי ברכה אחרונה לראשונה. דראשונה דבא לצורך הקריאה, דין הוא שתהא פתוחה ויהא רואה מה שיהא קורא. אבל זה, שכבר קרא, למה תהא פתוחה בשעת ברכה. ודלא כהר"ן, דהשיג על זה.²⁶ אבל זה הוא מנהג בורות, דמיד לאחר שגולל ומברך חוזרין ופותחים, אלא תהא סתומה עד דאתא גברא ויפתח לצורך קריאתו.

והסיק "בית חדש":

וכל זה פשוט, ועל כן צריך לבטל מנהג טעות זה שנוהגים בו העולם.

מהרש"ל סובר כיוון שהברכה הראשונה היא לצורך הקריאה, בדין שיהא הספר פתוח, משום שהקורא צריך לראות את מה שהוא עתיד לקרות. עוד ראינו שהשיג על המנהג הנדיר והתמוה לכסות את הספר לפני הברכה האחרונה ולשוב ולפתוח אותו מיד, שהרי הוא צריך להיות מכוסה עד הקריאה הבאה, כהסכמת "בית חדש". ולנידון שלנו מתייחס "בית חדש" בסוף דיונו בהביאו את הדעה הנפוצה המובאת ב"כל בו". וזה לשונו:

וסברא השלישית [שהיא בתר תלמודית] שיש לו להפך פניו, איני יודע לו עיקר, ואפשר שטעמו כיון דאיכא ספק(?) בדברי רבי יהודא, אי ס"ל גולל ומברך לכתחלה וכו', כמ"ש התו', או מברך דוקא כשהוא פתוח. על כן כדי שיצא מידי ספק יהפוך פניו וכו'. וכ"כ הרב בהגהת ש"ע [=רמ"א]. ולפעד"נ הגון שיהא פתוח בשעת ברכה לגמרי ולא יהפוך פניו כלל דכך הוא דעת הפוסקים והגאונים המפורסמים. וכך אני נוהג.

נמצא שיש פוסקים מבני אשכנז במאה ה"ט, כגון מהרש"ל וב"ח, שלא הייתה דעתם נוחה מן המנהג הסותר את מסקנת התלמוד או אף דוחה את ההלכה שנקבעה כראי מוצק חזק ומחמיר יותר ממנה, בפרט שאמרו עליה בתלמוד שהיא "הלכה", ובעיקר מסקנתו וקביעתו של "בית חדש".

25 פוזנאן(?), ר"ע (1510) ? - לובלין של"ד (1574).

26 שיהא הספר מכוסה בברכה האחרונה. דבריו הובאו בפירושו למסכתנו: "ולא נהירא, דטעמא דר' יהודה בתרוייהו שייך. דמפרש טעמא ברכה ליכא למיטעי, וכיון שכן, אין אומרים ברכות כתובות בתורה" (מהדורת רי"פ יברוב, מהדורה שנייה, בני-ברק תשמ"א, עמ' נז). אם כן, נראה שלשיטת ר"ן, גם בברכה אחרונה אין לכסות את הספר או לגלול אותו.

תשובת הרשב"א

לשאלת כיסוי הספר בברכה האחרונה בלשון הרמב"ם, כבר נזקק הרשב"א²⁷ בתשובותיו.²⁸ וזה לשונו (מכון ירושלים תשנ"ח, חלק ה, סימן י):

תמהת על הרמב"ם ז"ל שכתב בפרק י"ב מהלכות תפלה: כל אחד ואחד מן הקורין פותח ספר תורה ומביט במקום שקורא בו, ואחר כך מברך וקורא עד שישלים לקרות, וגולל הספר תורה ומברך. ואם כן לבסוף אמאי גולל ומברך, דלכאורה משמע דס"ל (כר"ע) [כר"מ] בהא, ונמצאו דבריו סותרים זה לזה.

תשובה. באמת הלכה כר' יהודה, ובהדיא איפסיקא בגמרא הלכה כוותיה. וכן אמרו בירושלמי, דגרסינן התם, ר' זעירא ור' אבא בר ירמיה ורב מתנה בשם שמואל הלכה כרב דימי, שאומר: פותח ורואה ומברך. ומה טעם? דכתיב "ובפתחו עמרו כל העם". וכתיב בתריה "ויברך עזרא את ה' " וכו'. וכן פסק הרב ז"ל. אבל מה שכתב, כשישלים גולל הספר תורה ומברך, יפה כיון, לפי שלא נחלקו ר"י (ור"ע) [ור"מ] אלא בבא לקרות, דר"י סבר דכיון שהוא עומד לקרות וצריך הוא לפתוח לראות היכן מתחיל, אחר שנפתח למה חוזר וגולל? ואי משום שלא יאמרו דברכה כתובה בתורה, בברכה ליכא למיטעי, דהכל יודעים דאין כותבין ברכה באמצע של תורה. הילכך אינו צריך לחזור ולגולל בין ברכה לקריאה. אבל לאחר שקרא, למה (הא) [יהא] הספר תורה פתוח בלא קריאה, אינו כבודו של ספר תורה שיהא כתבו מגולה בלי קריאה, וכענין שאמרו בכותבי ספרים: לא יהפוך היריעה על פניה אבל פורס עליה מפה. וכענין שאמרו גם כן בשבת בעומד בראש הגג וספר תורה בידו ונתגלגל הספר. ואף לשון הברייתא מוכיח כן לכאורה, דקתני: ר"י אומר: פותח ורואה ומברך. דמאי פותח דקאמר, והלא פתוח ועומד משעה ראשונה, אלא דבין גברא לגברא גוללו, וזהו כבודו. וכיון דהוא צריך לגוללו, למה יהא פתוח עד שיברך. לא דיים דאמרו שאינו צריך לגוללו ולא חששו שמא יאמרו ברכה כתוב בתורה, אלא דאתה בא לחייב שיהא פתוח ועומד עד שיסיים הברכה. וזה נראה לי עיקר.

אחר ראותנו את מסקנתו הברורה של הרשב"א, שאמנם עסק בעיקר בשאלה מדוע יש לגלול (או לכסות) את הספר בברכה האחרונה, והטעים. הרי פשוט הדבר שדין התלמוד במקומו עומד ואין לפקפק בו.

הוראת חכמי תימן

אמנם לא נתברר לי מדוע הניח הגאון מהרד"ם, ר' דוד משרקי²⁹ בפירושו "שתילי זיתים"³⁰ לשולחן ערוך את הגהת הרמ"א נגד הצהרתו בהקדמתו לספרו שבכל מקום

27 ברצלונה, ד'תתקצ"ה (1235) - ה'ע' (1310).

28 הובאה גם על ידי הגר"י קאפח בפירושו להלכה, אות ט. וראה עוד שם דברי המפרש הגאון ר' יהודה עייאש, בספרו "לחם יהודה", ודחיית שאלתו על ידי הגר"י קאפח על פי יישוב הרשב"א.

29 צנעא, תנ"ו (1696) לערך - תקל"א (1771).

30 ירושלים תרמ"ו (1886).

שדברי הרמ"א סותרים מנהג המקובל בקהילתנו, הוא משמיט את הוראת הרמ"א,³¹ והרי בס"ק יד על לשון שולחן ערוך הביא את שיטת בית יוסף בלשון זה: "ולא מטרחינן ליה לגלול ואח"כ יברך, שהכל יודעין שאין ברכות כתובות בתורה". וכן כתב מהרי"ץ³² בפירוש "עץ חיים" על התכלאל³³ (חלק א, סד ע"ב):

נהגו שמברך הקורא והספר פתוח לפניו וא"צ [=ואינו צריך] להפוך פניו, שהכל יודעים שאין ברכות כתובות בתורה. וכ"כ מהריק"ש [=מהר"י קאשטרו].

ואחד מאחרוני חכמי תימן, הגאון ר' חיים כסאר,³⁴ בפירוש "שם טוב" על לשונות רבנו, אומר:

ופסק רבי[נן] ז"ל כמ"ד התם שא"צ [=שאינו צריך] לגלול ס"ת בתחילה ויברך אלא בסוף, וכמו שהעיר ע"ז הכ"מ ז"ל, וכן פסקו בהלכות [הרי"ף], וכך הוא מנהגינו בתימן.

אך עדיין לא ברור מה ראה להזכיר את מנהג "הספרדים", ואיני יודע אם מדובר בכולם, המנוגד לפסיקת שולחן ערוך, שהיא למעשה פסיקת הרמב"ם. מנהג זה תמוה הוא, שהרי הם נמצאים חשים דווקא להוראת "כל בו" (באחת מהוראותיו), והרמ"א בעקבותיו, המתעלמים מפסיקת מרן, ואין זה כי אם חסרון ידיעה ביסודות ההלכה ומקורותיה. וכי תעלה על דעתנו ללכת בדרכם של חכמים שעזבו מקורות אבותיהם בהשפעת אחרים, עד שכבר לא היה בכוח ממשיכי הוראת התלמוד ומסקנתו ופסיקת הרמב"ם ומרן במסילתו לעמוד בפרץ ולגדור גדר כנגדם? ! וכן כתב מהר"ח כסאר בהמשך דבריו:

אבל הספרדים מחמירין בתחילה לכסות את הס"ת לאחר שרואה, כמ"ד התם: פותח ורואה וגולל ואח"כ מברך, כדי שלא יאמרו ברכות כתובה בתורה.

והסביר בדרך נאה את הוראת רבנו מדוע גולל (ומנהגנו שמכסה) קודם ברכה אחרונה, כיוון שממילא הדבר פשוט בברכה הראשונה:

למ"ד שא"צ בתחלה לגלול שכתב רבי[נן] ז"ל דלא חש להאי חומרא, לומר דלא שייך למימר שמא יאמרו אלא אם כבר קרא בתורה. אבל אם עדיין לא קרא בתורה, לא שייך למימר שמא יאמרו ברכות כתובות בתורה.

31 סח לי אבא מרי הי"ו שזכור הוא בימי ילדותו ובחורותיו בעת שהיו לומדים בספר שתילי זיתים בבית הכנסת, כשהיו מגיעים ללשונות הרמ"א בהגה, היו דולגים עליהם ואומרים "משמטת", כלומר שיש דלג עליהן, כדי שלא יושפע הלומד ממנהגים שאינם נהוגים אצלנו, כדברי מהרד"ם בהקדמתו.

32 צנעא, תע"ה (1715) לערך – כ"ח בניסן תקס"ה (1805).

33 בהוצאת י' חסיד, דפוס צילום ירושלים תשכ"ב.

34 צנעא, תרס"ו/ח (1906/8) לערך – כ"ב בכסליו תשנ"ח (1997). ראה עליו בספרי יריעות אהרן, עמ' 185–187.

וזכורני מעשה רב בימי בחורתיי בחודש מנחם אב תשמ"ב בשבת חתונה במעמד מו"ר הרה"ג יוסף קורח זלה"ה,³⁵ וכיבדו את אחד האורחים לפתוח ספר תורה, ובמברך השלישי נתכבד הר"י קורח, וכשבא לברך את הברכה הראשונה, לאחר שראה את מקום הקריאה, כיסה החזן את הספר, ומו"ר הרב קורח הדף את המטפחת אנה ואנה. וכשניסה החזן לשוב ולכסות את הספר, מנעו הר"י קורח בהנחת ידו עליה. וכשגמר הר"י קורח לקרוא בתורה, רמז לחזן שאין דעתו נוחה ממעשהו.³⁶ אמנם החזן עמד על דעתו וטען בסברת ר' מאיר מבלי להכיר את ההלכה שנפסקה בתלמוד ודיעת מנהג המקום, שהוא ההלכה.

לבסוף, לא אוכל להימנע מלהסיק בנידוננו ובדוגמות אחרות מדוע נדחה דין התלמוד פעמים הרבה, אם להקל או להחמיר, מפני מנהגים המנוגדים לו, עתים מחמת תופעות חברתיות יהודיות ולעתים בהשפעת העם שישבו בקרבו. אחר התבוננות במשך השנים במקורות ההלכה ויסודותיה, נראה בכירור שאין חכמי אשכנז הראשונים, ובעיקר האחרונים, רואים עצמם במקרים מסוימים מחויבים להנהגה התלמודית ומסקנותיה, וכוח המנהג עדיף בעיניהם, כדברי התוספות: "מנהג אבותינו תורה היא" (עבודה זרה לד ע"א, ד"ה מתענין; וראה מנחות כ ע"ב, ד"ה נפסל).³⁷ וכבר עמד הגר"י קאפח על הדבר במקומות הרבה בחיבוריו, ובפרט בפירושו לספר "משנה תורה", אם בקול רם או בקול ענות חלושה, כדרכו לטמון ברמז ולסמוך על הבנת הלומד והמעייין הנבון. וכבר חשבתי לפרוט מראי מקומותיהם כאן, אך ניהמתי שמא אחרוג ממטרת המאמר. אמנם אחת היא

35 צנעא, תרע"ג (1913) - רמת-גן, ד' בכסליו תשנ"א (1990).

36 יש להניח שאילו היה הרה"ג יוסף קורח רב בית הכנסת, היה מוחה בחזן בכל לשון של מחאה ואף מונע ממנו מלעשות כן, אלא שנמנע מלעשות כן, כיוון שגם הוא וגם החזן היו אורחים, וגם כנראה הבחין שהעם שהוא יושב בקרבו כבשו פניהם בקרקע. עיין סנהדרין יט ע"א-ע"ב. והדברים עתיקים.

37 איני מדבר כאן בהבנה אחרת לתלמוד הנסמכת על כללי הוראה המקובלים בין חכמי אשכנז הראשונים, כגון רגמ"ה ורש"י ורבנו תם נכדו, שמוצא לו מקום ודיון בפני עצמו, אלא על מסקנה תלמודית מובהקת דוגמת זו שבמאמרנו, שנדחתה על ידי חלק מחכמי אשכנז מן הטעם הידוע בדבריהם. על כן, נשאלת השאלה: מניין הכוח לעקור מקור תלמודי וסמכותי מפני טענה שאין מקורה במורא גויים והשפעתם או בתופעות יהודיות לכאורה, כגון החשש מפני המוני העם (=עמי הארץ), כבנידון דין או דרך משל דוגמה לא חברתית, אלא שבעלי התוספות נתפסו לטעם נוגד הלכה תלמודית מובהקת בטענת אי שכיחות, ולכן יש להתיר את האיסור. עיין עירובין מ ע"ב, ושם בדברי התוספות, ד"ה דלמא אתי, ומה שכתבתי במאמרי, "מקורו של מנהג קדום", בתוך "נר ליוסף", מירון תשנ"ח, עמ' 100-109.

וראוי להאריך בעניין זה כדי לראות ולהראות עד כמה נשארה יהדות תימן השורשית נאמנה לדרך האבות הראשונים יותר מכל קהילות ישראל, כעדותו של הראי"ה קוק: "ומתנהגים בכל נימוסי ארצם, הקרובים הרבה למנהגי ישראל היותר ראשונים בכל דבר" (אגרות הראי"ה, כרך א, ירושלים תשכ"ב, עמ' רסד, איגרת ריב). ואני אומר, לא רק "הקרובים", אלא הם הם מנהגי ישראל הראשונים. מכל מקום, מי חכם ויבן עד כמה קולעים דבריו אל השערה, בחינת "למפורסמות אין צריך ראייה" (תשב"ץ, תשובות, חלק ד, סימן לה). להצהרות דומות לזו של הראי"ה, ראה הקדמתי לחיבורי מנחת אהרן, עמ' 8. לכן אמינא: בריך רחמנא דיהבינן מזרעא דסבי ארע דרומא דאתינן מנייהו, ואינהו אתו מסבי דהוו פלחין בבית מקדשא דבירושלם ועבדין כל מא דפקדינן רחמנא על ידי משה עבדיה, ובתריה רבנא משה.

לי מאמרי: "נגוד ומקבילה לתקנה תלמודית", בספרי מנחת אהרן, עמ' 327–336,³⁸; "היחס לתקנה המובאת בשם ר' גרשום ב"ר יהודה (רגמ"ה) לרבוני נשים", שם עמ' 337–355.³⁹ ופזורים הם אחת הננה ואחת הננה.

בהא נחתינן בהא סלקינן

- א. מסקנת הדין בתלמוד שמברך ברכה ראשונה כשהספר פתוח, ואינו מכוסה במטפחת כמנהגנו או גלול כמנהג שאר קהילות.
- ב. חכמי אשכנז חשו לחשש דחוי בתלמוד, שלא יאמרו ברכות כתובות בתורה, והציעו אפשרויות אחדות, כגון לגלול את הספר בזמן הברכה הראשונה או לעצום עיניים או להפוך פנים לצד (שמאל). אך גם ב"כל בו", שרגילים לתלות בו הוראה זו, מצינו שפסק במקום אחד בסתם לברך ברכה ראשונה כשהספר אינו גלול, כדין התלמוד.
- ג. דעת חלק מהם, כגון מהרש"ל ו"בית חדש", לא הייתה נוחה מן התקנות הללו, והם ערערו על עצם ערעור קודמיהם על מסקנת ההלכה בתלמוד.
- ד. גדולי הפוסקים, גאוני וראשוני כאחת – ובהם רס"ג, רי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, הרשב"א, הטור ושולחן ערוך – פסקו להלכה שפותח את הספר, רואה את מקום הקריאה, מברך את הברכה הראשונה, ומתחיל לקרות. ולאחר שסיים את קריאתו, מכסה את הספר או גוללו ומברך ברכה אחרונה.
- ה. מסורת חכמי תימן וקבלתם לפסוק לפי דין התלמוד, והרמב"ם בעקבותיו, דאיהו מאריה דאתריין. ובנידון דידן, גם שיטת שולחן ערוך כדעת הרמב"ם.

38 וראה שם בעיקר: עמ' 327 ובמראי המקומות להערות 1–7; עמ' 332, הערה 22; ובמסקנה בעמ' 335–336.

39 ראה שם, הערה 40.